

DE PERSOONLIJKE LEVENSSFEER ALS NOODZAKELIJKE AANVULLING OP DE PUBLIEKE EN PRIVATE RUIMTES

Pieter Fokkink¹

*"Get thee glass eyes and, like a scurvy politician,
seem to see the things thou dost not."*

Shakespeare - King Lear Act 4 Scene 6

Voorwoord

In de conferentie over "De open samenleving en haar vrienden"² in discussie met Jan Glas-
tra van Loon over zijn opvattingen betreffende de publieke en private ruimten in een demo-
cratische samenleving was dit artikel een pleidooi om de hele democratietheorie te herzien,
omdat deze theorie altijd uitging van de tweedeling 'Publiek' [Citoyen] en 'Privaat' [Bour-
geois], een derde dimensie was er niet. De Persoonlijke Levenssfeer is thans, al die niet te-
recht, niet meer uit het publieke debat weg te denken.

Inleiding

Glastra van Loon heeft in Ideeën 4 "De ruimte waarin wij leven" een discussie hervat, die hij
in zijn afscheidsrede als hoogleraar was begonnen.³ Ging het toen over de verhouding tus-
sen politiek en ethiek en de invloed van de verwetenschappelijking daarop, thans gaat het
om de verhouding tussen het publieke en het private onder vergelijkbare invloed. Met brede
penseelstreken schildert hij ons het panorama van de hedendaagse samenleving; weinig is
aan zijn scherpe waarneming ontsnapt. De verwetenschappelijking heeft de hoofdaandacht,
doch ook de inrichting van onze democratie, het functioneren van de overheid, het crisis-
vraagstuk van onze ideële orde en de moraal van de burger. De verwetenschappelijking blijkt
veeleer te leiden tot fragmentering van de samenleving dan tot samenhang. Glastra van Loon
kaart in een doorwrochte en prikkelend getoonzette beschouwing het vraagstuk van 'de
ruimte waarin wij leven' aan, voornamelijk gezien vanuit de 'publieke' kant. De overheid
heeft als beheerder van de publieke ruimte nogal eens de neiging de problemen van die pu-
blieke ruimte op het bordje van de burger te leggen. Terecht wijst Glastra van Loon het mo-
raliserende toontje af, waarmee sommige politici, bestuurders en ambtenaren dit afschuiven
van verantwoordelijkheid verwoorden. Daartegenover dient de burger zijns inziens de pu-
blieke ruimte te heroveren. Anders omgaan met informatie en informatieverwerking, maar
vooral met deskundigheid is daartoe een vereiste. Opmerkelijk is daarbij het plaatsen van de
bekende staatkundige vernieuwingsvoorstellen in de context van de verwetenschappelijkte
samenleving, in het bijzonder van de informatiemaatschappij. Participatie in het publieke
debat gaat vooraf aan participatie in de politieke besluitvorming. Ervaringskennis geldt als
voorwaarde voor beleidsvorming in het openbaar bestuur; strategische verkenningsenquêtes
door het parlement dienen als element in het politieke debat en besluitvorming, terwijl 'refe-
renda' mede worden gezien in relatie tot het communicatieproces tussen burgers en politici.

De zorg om het heroveren van de publieke ruimte zal velen aanspreken. Bij de voorgestelde aanpak waarbij "de besluitvorming in de publieke ruimte op een zodanige manier moet worden herzien dat specialistische deskundigheden geen afbreuk meer kunnen doen aan de communicatie tussen burgers en overheid" zijn enkele kanttekeningen te maken. De afbakening van wat tot de publieke en wat tot de private ruimtes behoort, is niet altijd even duidelijk. Evenmin geldt dat voor de rol van de politiek en het politieke proces. Burgers treden op in meerdere hoedanigheden, als privé personen, als kiezers in het politieke bestel - soms met het perspectief van het algemeen belang, soms vanuit het willen realiseren van het eigen belang -, maar óók als 'afhankelijke' van overheidsdiensten. Daarnaast zijn burgers veelal in onderhandeling met de overheid, wanneer het gaat om hun maatschappelijke belangen. Dan ziet men dat burgers onderling tegenstrijdige belangen kunnen hebben. Soms ziet men dat burgers hun verantwoordelijkheid voor de publieke zaak willen nemen, doch dat andermans private belang die uitoefening van het burgerschap blokkeert. De private ruimtes zijn in hun relatie tot de publieke ruimte niet alle hetzelfde. Van de vele aspecten en facetten die aan de orde worden gesteld, zou ik in mijn bijdrage er slechts één naar voren willen halen, namelijk de noodzaak om de tweedeling 'publiek' en 'privaat' uit te breiden met 'het persoonlijke'. Tevens wil ik de gevolgen daarvan voor de politiek onderzoeken. Indien men wil ontsnappen aan de fragmentering die de verwetenschappelijking in de publieke ruimte heeft aangericht, is het terugdringen van de rol van specialistische deskundigheden in de communicatie tussen overheid en burgers in die publieke ruimte niet voldoende. De verwetenschappelijking doortrekt de gehele samenleving en de burger zet juist in zijn communicatie met de overheid specialistische deskundigheid in. De politiek van haar kant werkt de verwetenschappelijking nadrukkelijk in de hand door de overheid te verplichten zo veel mogelijk 'beleid' met behulp van 'onderzoek' in beeld te brengen. Wetenschappers beweren niet de gehele werkelijkheid in onderzoek te kunnen vatten en politici hebben veelal niet de capaciteit de verschillende deelwerkelijkheden te integreren. Een verwetenschappelijke politiek kan het debat over de verwetenschappelijking van de samenleving en in het bijzonder van de publieke ruimte niet onpartijdig voeren. De politiek is daar zelf debet aan, omdat ze te weinig onderkent onderdeel te zijn van het probleem. Dat heeft gevolgen voor de persoonlijke levenssfeer van mensen.

1. De publiek/privaat dichotomie

Laten we eens onderzoeken wat Glastra van Loon onder de publieke en de private ruimte verstaat. Het begint al meteen met een weinig gebruikte maar wel strikt 'ruimtelijke' metafoor: in 'de oceaan' van het publieke bevinden zich 'de eilanden' van het private. De publieke ruimte wordt als 'beschermend' voor de private ruimtes neergezet. Overigens zullen veel eilandbewoners een oceaan niet slechts als 'beschermend' ervaren, maar soms - zeker in tijden van slecht weer - óók als 'bedreigend'. Publieke vloedgolven slechten snel vooral de niet zo sterke zeekeringen. Oceanen worden bevaren, eilanden bewoond. Een dergelijke ruimtelijke metafoor kan verwarrend werken, wanneer 'de ruimte' waar het om gaat van overwegend niet-fysieke aard blijkt te zijn.

Ik laat Glastra van Loon aan het woord.

"Onder publieke ruimte verstaan wij het gebied waarop wij, binnen door het recht getrokken grenzen, vrij en op voet van gelijkheid met elkaar kunnen omgaan. Zo hebben prins en minister in het gebruik van de openbare weg geen andere rechten en plichten dan iedere andere verkeersdeelnemer. En wat geldt voor het verkeer in de letterlijke zin van het woord, geldt op een overeenkomstige manier, in figuurlijke zin voor het maatschappelijke verkeer. De publieke ruimte wordt gekenmerkt door haar openheid. Ieder die deel uitmaakt van onze maatschappij kan er in en uit lopen en in principe naar eigen verkiezing deelnemen aan wat er zich afspeelt. De publieke ruimte is bovendien niet alleen toegankelijk voor zeer velen [...], de publieke ruimte is ook van al die mensen gezamenlijk: zij zijn daar samen de baas. Niet de een of de ander, maar de wet regeert over hen."

De invulling van het begrip 'publieke ruimte' is duidelijk. Binnen het regiem van wet en recht en onder zeggenschap van allen heerst hier een cultuur van vrijheid en gelijkheid, openheid en toegankelijkheid.

Duidelijk daartegenover staan de private ruimtes:

"De private ruimtes zijn daarentegen juist gekenmerkt door hun geslotenheid. Alleen degenen die er thuis horen hebben er toegang en overigens alleen degenen die door hen zijn uitgenodigd [en in uitzonderingsgevallen bepaalde overheidsfunctionarissen]. Daar hebben alleen zij die er thuis horen iets te zeggen en is er niets dat zich verzet tegen hiërarchische verhoudingen, zoals die tussen de heer des huizes en de overige huisgenoten of tussen senior en junior"

Over het begrip 'private ruimtes' is Glastra van Loon korter en bondiger. Hij beweert niet dat in de private ruimtes het regiem van wet en recht niet heerst. Het verschil met het begrip van de publieke ruimte schuilt voor de private ruimte in de zeggenschap, die beperkt is tot betrokkenen, in de geslotenheid en toegankelijkheid, die beperkt is tot betrokkenen en hun genodigden, en - dat is opmerkelijk - in de aanvaarding van de ongelijkheid. Het verschil tussen publiek en privaat is een cultuurproduct, een 'westerse' constructie, typisch voor de moderniteit. Publiek en privaat staan in wederkerige afhankelijkheid van elkaar.

Maar over welke ruimtes gaat het eigenlijk. Uitsluitend over de woning, het particuliere huishouden? Of hebben we het ook over het bedrijf, de school, de winkel, het ziekenhuis of het verenigingsgebouw. Deze voldoen alle aan de karakteristiek van de private ruimtes en niet aan de karakteristiek van de publieke ruimte. Het lijkt alsof het alleen maar gaat over 'ruimte' als ruimtelijke ordening, doch de synoniemen 'domeinen' en 'sferen' spreken dat tegen. De woordkeus van 'bewoners' van de private ruimtes, suggereert een dichotomie, die niet consequent is vol te houden en ook niet wordt volgehouden. Het is net alsof de publieke ruimte 'onbewoond' is, men verblijft er hooguit even, maar men is per definitie onderweg. Is 'de stoep', dan wel de deur, wel het scheidsvlak tussen de publieke en de private ruimte?

Hier treedt een verwarring op, wellicht mede gewekt door de illustraties bij het betoog in Ideeën. Het beeld van de 'openbare weg' en de 'openbare ruimte' is vertekenend. Publieke ruimte en openbare ruimte vallen niet zonder meer samen, tenminste niet indien de overheid de beheerder speelt van de openbare ruimte. De openbare ruimte van een ziekenhuis is geen publieke ruimte in de zin van de genoemde criteria.

Ik zou er daarom voor willen pleiten de ruimtelijke metafoor in fysieke zin te laten vallen; het zet ons op het verkeerde been.

2. Publiek, privaat èn persoonlijk

In mijn verdere betoog geef ik er de voorkeur aan te spreken over 'levenssfeer' als aanduiding van een bepaald type cultuur dat onze handelingen regeert. Ik kan mij heel goed vinden in bovenstaande karakterisering van 'publiek' voor de 'publieke levenssfeer': binnen het regiem van wet en recht en onder zeggenschap van allen heerst hier een cultuur van vrijheid en gelijkheid, openheid en toegankelijkheid. En voor de 'private levenssfeer' geldt hetzelfde: binnen het regiem van wet en recht wordt de zeggenschap toegedeeld aan de betrokkenen die er thuishoren en kan een cultuur van ongelijkheid, geslotenheid en selectiviteit heersen.

Maar daarmee is niet alles aangeduid en gekarakteriseerd. De scheiding, of wellicht beter het onderscheid, tussen publiek en privaat is als cultuurproduct 'politiek' tot stand gebracht. Waar het publieke onder de zeggenschap van allen valt, hebben allen gelijktijdig de zeggenschap over een aantal zaken uit de zeggenschap van allen gelicht en aan de zeggenschap van enkelen toegewezen. Zo is de zeggenschap van ondernemers, besturen, ouders, etc. tot stand gekomen. Wat onder de zeggenschap van allen valt en wat aan de zeggenschap van enkelen wordt toegewezen is een 'politieke' zaak en dus voor verandering vatbaar. Zeggenschap is het meest karakteristieke voor de afbakening tussen het publieke en het private.⁴ De cultuur die er mee gepaard gaat, resorteert onder die zeggenschap. Dat we de publieke cultuur invullen met vrijheid en gelijkheid, openheid en toegankelijkheid is een op dit moment door allen bevochten en gewenste invulling. Voor de private culturen erkennen we de mogelijkheid van ongelijkheid, geslotenheid en selectiviteit, doch we leggen deze niet op. Soms kan private zeggenschap evenzeer uit zijn op openheid, gelijkheid en algemene toegankelijkheid. Het specifieke van het publieke en het private schuilt daarom niet in de cultuur, doch in de zeggenschap. Private zeggenschap is niet onbegrensd, zoals uit onderstaande voorbeelden zal blijken. De grenzen zijn 'politiek' getrokken en binnen het regiem van wet en recht gebracht. Maar ook de publieke zeggenschap is niet onbegrensd. Zowel in de publieke als in de private levenssfeer wordt de samenleving in toenemende mate geconfronteerd met de behoefte aan eigen zeggenschap over hoogst persoonlijke zaken, de persoonlijke levenssfeer.

Voorbeelden

Bij de discussie over de wet gelijke behandeling was een belangrijk onderwerp de vraag of schoolbesturen 'om het enkele feit' van homoseksualiteit sollicitanten konden weren. Hier was duidelijk een botsing tussen de private levenssfeer van de bijzondere school, die door niemand werd bestreden, en de persoonlijke levenssfeer van sollicitanten aan de orde. Daar lag een kernvraag voor de politieke ethiek: in hoeverre dient de vrijheid van de één, in dit geval een schoolbestuur, te worden beperkt ten behoeve van de gelijkberechtigde vrijheid van de ander, in dit geval de sollicitant. Die vraag zal niet altijd en door iedereen op dezelfde wijze worden beantwoord, daarom is die ook 'politiek' van aard en gaat het over de afbakening van de zeggenschap. Het is duidelijk géén publiek/privaat tegenstelling, óók al dient te zijner tijd 'de overheid' op naleving toe te zien. De zeggenschap over sollicitaties wordt niet aan het bestuur onttrokken, doch slechts in de werking naar derden beperkt. Je kunt het evenmin als een conflict tussen private ruimtes onderling definiëren. Aan de sollicitant wordt géén zeggenschap over de functionele werksfeer van de school toegekend. In dit geval heeft de politiek om ethische redenen de religieus gemotiveerde handelingsvrijheid van schoolbesturen ingeperkt. Daarmee werd aan homoseksuelen geen vrijbrief gegeven zich in de werksfeer ook homoseksueel te gedragen, doch die vergelijkbare eis geldt ook voor heteroseksuelen.

De laatste jaren is er veel aandacht besteed aan de zogeheten 'privacy'-regelingen. Die betroffen zowel overheid als bedrijfsleven en instellingen. Duidelijk was dat hier heel expliciet 'de persoonlijke levenssfeer' in het geding is. Wat daartoe dan precies behoort, is onderwerp van discussie. In elk geval is aan de orde dat zowel in publieke als private werksituaties mensen recht hebben op een zekere bescherming van hun persoonlijke integriteit.

Een politiek gevoeliger kwestie lijkt het, wanneer een politieke partij zich het recht van de private maatschappelijke sfeer toe-eigent en zich anti-emanipatoir opstelt. De politieke partij SGP is een private organisatie. Binnen de eigen zeggenschap is het - zeker indien betrokkenen daar zelf mee instemmen - mogelijk dat de vereniging géén vrouwen kandideert voor publieke functies. De SGP heeft niet het monopolie van kandidaatstelling; betrokken vrouwen kunnen immers een concurrerende vereniging oprichten. Het beginsel van de selectiviteit is aanvaard; dat behoort tot de private levenssfeer. Op zichzelf is het ook nog geen probleem, indien de SGP haar opvattingen aanvaard wil krijgen bij diegenen, die samenwerking met de SGP zoeken, bijvoorbeeld in lijstverbindingen. Immers ook dat is vrijwillig. Probleematisch wordt het - en dat is niet ondenkbaar gegeven de fundering van de uitsluitingskeuze - wanneer de SGP het gezag in de publieke levenssfeer van daarin door anderen gekandideerde vrouwen niet zou aanvaarden. Dan zou ze met haar private opvattingen in strijd komen met de beginselen van de democratische rechtsstaat. De politiek dient hier grenzen te stellen aan de doorwerking van de private levenssfeer in de publieke levenssfeer.

De voorbeelden geven genoegzaam aan dat er sprake is van drie verschillend te karakteriseren levenssferen. De publieke onder de zeggenschap van allen en met de publieke cultuur van vrijheid en gelijkheid, openheid en toegankelijkheid. De private onder de zeggenschap van enkelen en met een verscheidenheid aan private culturen, waarin ongelijkheid, geslotenheid en selectiviteit is toegestaan. Tenslotte de persoonlijke onder zeggenschap van ieder voor zich, waarbinnen de cultuur van de eigen levensstijl wordt vormgegeven.

Dynamiek van de zeggenschap

Uit de voorbeelden moge ook duidelijk geworden zijn dat we in elke maatschappelijke situatie vrijwel altijd met de drie levenssferen, zij het in onderling verschillende verhouding te maken hebben. Een politicus ervaart in veel, bijvoorbeeld moreel geladen, beslissituaties de spanning tussen [1] 'de eisen' die vanuit de persoonlijke levenssfeer worden gesteld en veelal te maken hebben met de eigen identiteit, [2] 'de eisen' van de private levenssfeer van de politieke beweging door wie hij gekandideerd is en [3] 'de eisen' die de functie stelt, in dit geval de publieke, die hij bekleedt, etc.⁵ Deze eisen leveren spanningen op, vooral tussen de publieke, private en persoonlijke moraal. Dat is ook het geval in de dagelijkse praktijk van werksituaties. De publieke levenssfeer eist van mensen bijvoorbeeld een veel bewuster milieuvriendelijk gedrag, terwijl ze tegelijkertijd in arbeidssituaties - veelal de private levenssfeer - zitten, waarin dat gedrag - vanwege de selectieve zeggenschap - niet goed realiseerbaar is. Werknemers, die milieurisico's van hun bedrijf aan de orde willen stellen, ervaren het effect van het nemen van hun publieke verantwoordelijkheid. Dat is met eenvoudige 'afscherming' of 'gewetensprocedures' niet op te lossen. Maar ook binnen de overheidsorganisatie tref je mensen aan met verantwoordelijkheidsgevoel voor de publieke zaak, maar in het nemen van die verantwoordelijkheid worden ze belemmerd. Het beroep op procedures voor gewetensbezwaarden is een te gemakkelijke ontsnappingsclausule, die het wezenlijke probleem niet oplost. De vermenging van de verschillende levenssferen zien we ook in discussies over het zogeheten 'rekening rijden', waarin het elektronisch signaleren van het gebruik van de openbare weg als inbreuk op de persoonlijke levenssfeer wordt gezien. Niet alleen bij ongewenste intimiteiten, maar ook bij ongewenste informatieregistratie trachten we de zeggenschap van de persoonlijke levenssfeer binnen de private werksfeer te handhaven. Bij ziekte bijvoorbeeld dringt de private zeggenschap van werkgever en medische dienst binnen in de persoonlijke levenssfeer en legt daaraan beperkingen op. De islamitische hoofddoekjes als symbool van de persoonlijke levenssfeer wel of niet toelaten in de private levenssfeer van het onderwijs is een recent voorbeeld van de voortdurende aanwezigheid van alle drie levenssferen in veel situaties. Ze zijn ook karakteristiek voor een democratische rechtsstaat. De essentie ervan blijft het regelen van de zeggenschap in de verschillende situaties en daarmee het bepalen van de cultuur, die voor die situatie geldig is.

Uit alles blijkt dat we te maken hebben met drie levenssferen, waarin de persoonlijke - zeker na de erkenning daarvan in de Grondwet van 1983 - een geheel eigen invulling heeft. Met de tweedeling publiek-privaat kan niet langer worden volstaan. Wetenschap en techniek, in het bijzonder de medische en de informatietechnologie, hebben de problematiek van 'privacy' en 'persoonlijke integriteit' aan de orde gesteld. De erkenning van de persoonlijke levenssfeer als grondrecht is een belangrijke stap voorwaarts. In de persoonlijke levenssfeer realiseert zich de maximaal mogelijke vrijheid om de eigen identiteit te beleven te midden van diegenen die daartoe zijn gekozen. Dat betekent niet dat we die persoonlijke levenssfeer in elke maatschappelijke situatie mogen majoreren en al helemaal niet in publieke situaties. De drie levenssferen kennen ieder hun eigen cultuur. Het beeld van de ruimte als herkenbare scheidslijn vervaagt wanneer we in elke handelingssituatie telkens de drie levenssferen in onderling verschillende verhouding ontmoeten. Daar waar voor mensen wezenlijke zaken aan de orde zijn, zoals in het onderwijs of de gezondheidszorg, strijden in elke situatie de heterogene culturen van het publieke, het private en het persoonlijke met elkaar.

3. De persoonlijke levenssfeer

Zoals Glastra van Loon 'het private' definieert, is dat een typische moderne verworvenheid in de westerse cultuur is.

Bij de Grieken is de gedachte als zou het individu 'los' - laat staan tegenover - het publieke, de polis, kunnen staan geheel afwezig. De polis kent géén persoonlijke levenssfeer van 'eigen vrije keuzen'. Van mens- en burgerrechten, die in en tegenover de politieke gemeenschap van de staat kunnen gelden, is géén sprake. De polis is bij wijze van spreken alomvattend. De polis bemoeit zich niet met de sfeer van het huishouden [de economie], waarin de arbeid als bestaansvoorwaarde wordt verricht. Het huishouden vormt als het ware de basis, die de burger het mogelijk moet maken zich in het publieke te manifesteren. Politiek en ethiek zijn ondeelbaar in de polis, de burger is per definitie publiek. De Griekse deugdethiek schrijft voor hoe de staatsburger in een op het Goede gerichte samenleving zijn ethische bestemming kan vinden. Van een persoonlijke levenssfeer is géén sprake, maar wél van een private [het huishouden].

Bij de contractfilosofen als Hobbes en Locke komt de notie naar voren dat 'het individu' eigen rechten heeft tegenover 'de staat' [als contractuele politieke gemeenschap van alle individuen] in de vorm van burgerlijke vrijheden. De klassieke Griekse eenheid wordt gedichotomiseerd. Met de introductie van 'de mensenrechten' komt het publieke en het private tegenover elkaar te staan, waardoor 'het private' een totaal andere betekenis krijgt dan bij de Grieken. Vanaf de lancering van die gedachte is dan expliciet aan de orde hoe burger en staat elkaar veronderstellen en hun onderlinge relatie regelen. Bij Hobbes is de relatie nog duidelijk gedefinieerd vanuit het individuele recht en de plicht tot zelfbehoud. Het statelijke verband is dominant, doch de burger als individu stelt met zijn recht en plicht tot zelfbehoud grenzen aan de machtsuitoefening van de staat. Bij Locke staat het concept van 'de burgerlijke maatschappij' veel centraler. Gegeven de maatschappelijke situatie valt de term 'het private' tot vrijwel de gehele 19^e eeuw nog aardig samen met de persoonlijke levenssfeer. We hebben daarbij steeds voor ogen dat iedere burger recht heeft om in de beslotenheid van een eigen thuis ongestoord zijn gang te kunnen gaan in het nastreven van de eigen idealen, mits daarbij anderen geen schade ondervinden. John Stuart Mill begon de discussie in *On Liberty* over de grote bedreiging uit 'de maatschappij' met betrekking tot de persoonlijke levenssfeer. Als eerste wees hij op de vrijheid beperkende effecten van wat we later 'de sociale controle' zijn gaan noemen.

Staat, maatschappij en individu

Een andere ontwikkeling is hier ook van belang. Naast het publieke en het private treft men een ander begrippenpaar aan met een verwante, doch niet geheel identieke inhoud: staat en maatschappij. Ook hier een antagonistisch uitgangspunt. Met Locke begint de ontwikkeling van 'een staatsvrije sfeer', waarin de burgers - in samenwerking dan wel in competitie - aan hun materiële en ideële belangen kunnen werken. Maar ook in de wetenschappen komt een gelijksoortige gedachte op. Ferguson rechtvaardigde een eigen plaats voor 'de maatschappijwetenschappen' tegenover 'de staatswetenschappen' met als object 'de [burgerlijke] samenleving' en niet het individu. De voornaamste vraagstukken, die in deze wetenschappen aan de orde moesten komen, waren die van de arbeidsverdeling, de eigendomsverhoudingen, de sociale opbouw en gelaagdheid en het omgaan met conflicten.

Het moge duidelijk zijn dat het publieke niet zonder meer samenvalt met de staat en het private niet met de maatschappij. Gedurende de gehele moderniteit is het toch telkens zo geweest dat zowel het begrippenpaar publiek en privaat als het begrippenpaar staat en maatschappij elkaar veronderstelden. De begrippen ontleen hun betekenis aan de relatie tot elkaar. Het moderne denken is blijkbaar dualistisch van aard. 'Maatschappij' krijgt in de 19^e eeuw steeds meer de betekenis van zelfstandige en/of vrijwillige aaneensluiting van individuele burgers met een bepaald doel. In die zin stelt de maatschappij zich historisch tegenover een meer als 'gemeenschap' gedefinieerde samenleving, waarin het groepsverband en een op status gebaseerde sociale hiërarchie voorop staan. Gemeenschap staat voor een traditionele sociale orde, maatschappij voor een moderne. De ontwikkeling van gemeenschap naar maatschappij wordt als emancipatoir ervaren, in die zin dat het individu zich bevrijdt uit de klemmende banden van de traditionele samenleving en zich een eigen persoonlijke levenssfeer creëert, waarmee waarden als zelfbeschikking, zelfbepaling en autonomie worden verbonden. Het verwijt van de 'traditionelen' dat zin, betekenis, en óók de moraal slechts in collectieve en bij voorkeur levensbeschouwelijke verbanden kunnen bestaan - een verwijt dat we in het huidige communitarisme weer zien herleven -, kan worden gepareerd met de 'moderne' stellingname dat men juist in die persoonlijke levenssfeer tegenover een publieke levenssfeer de eigen identiteit in gezins- en vriendschapsverbanden vindt. De private levenssfeer, zoals die door de burgerlijke emancipatie veroverd en in de moderne rechtsstaat institutioneel is verankerd, is de uitkomst van een maatschappijvorming waarin het individu centraal staat. Tegelijkertijd moet worden vastgesteld dat zich tegenover die private levenssfeer weer een persoonlijke levenssfeer ontwikkelt, waarin de eigen identiteit centraal komt te staan. De private levenssfeer ware vooral als term te reserveren voor die 'maatschappelijke' verbanden, waarin de burgers samenwerken of concurreren. Dat sluit ook beter aan bij het spraakgebruik, bijvoorbeeld 'privatisering' van voorzieningen. Ook de dichotomie van staat en maatschappij is dan helderder.

De veel genoemde 'individualisering' geeft aan dat steeds meer mensen de eigen 'persoonlijke levenssfeer' zelf willen bepalen.⁶ De staat, als de politieke eenheid waarin wij allen deelnemen, zal deze moeten erkennen en dient zij geen gedwongen of veronderstelde afhankelijkheden in die persoonlijke levenssfeer te implementeren. De notie van individualisering impliceert het aanvaarden van ongelijkheid. Het bijzondere van mensen vindt men juist in het feit dat zij niet aan elkaar gelijk zijn. Gelijkheid als van buitenaf opgelegde nivellering van levensstijlen wordt steeds sterker afgewezen. De meest cruciale politieke vraag voor de toekomst is niet het creëren van steeds meer gelijkheid, doch het nagaan hoe we ieders ongelijkheid het best tot optimale ontplooiingsmogelijkheid kunnen laten komen. Zonder persoonlijke levenssfeer kan dat niet.

Bovenstaande schets is bedoeld om duidelijk te maken dat in het moderniseringsproces geleidelijk aan het besef is ontstaan dat 'het persoonlijke' niet alleen binnen en tegenover het statelijke verband dient te worden gewaarborgd, maar ook binnen en tegenover de maatschappelijke verbanden. De grondrechten weerspiegelen dat ook. Hoewel niet altijd even helder afgebakend zijn er rechten, die op het persoonlijke, respectievelijk het organisatorische [samenwerking van individuen] en het collectieve betrekking hebben.

Bescherming en afscherming van de persoonlijke levenssfeer

In de democratische rechtsstaat vindt de persoonlijke levenssfeer haar erkenning in een aantal grondrechten. Over een aantal zaken is de zeggenschap aan individuen toebedeeld. Het gaat dan om het waarborgen van de individuele vrijheid [en dus van de privésfeer], zoals hiervoor bij de verwijzing naar de Grondwet van 1983 is aangegeven. Er zijn een aantal aspecten van de individuele vrijheid die nog onvoldoende 'bescherming' genieten, ondanks de grondwettelijke verankering van de persoonlijke levenssfeer. Te denken valt aan zaken die bijzonder nauw met de persoonlijke identiteit verweven zijn zoals het seksuele leven of de euthanasie. De politiek dient hier de verantwoordelijkheid te nemen de persoonlijke levenssfeer beter te beschermen. Daarbij moet in elk geval in overweging worden genomen, dat 'beschermwaardigheid van het leven' een recht is dat elk individu ten overstaan van elk ander individu en de gemeenschap in het geding kan brengen. Dit recht is verworven in een strijd, waarin de overheden juist aan die beschermwaardigheid zich niets gelegen lieten liggen. Dat recht dient daarom door de overheid te worden gerespecteerd en niet geïsurpeerd. Dat recht ligt bij elk individu afzonderlijk en kan slechts door datzelfde individu worden geïnterpreteerd. Hoe de beschermwaardigheid wordt ingevuld, bepaalt een ieder voor zichzelf en uitsluitend over zichzelf. De overheid heeft niet het recht dit over te nemen en beschermwaardigheid te laten ontaarden in 'door de overheid vastgestelde waarde van leven'.⁷ En helemaal mag hier de persoonlijke levenssfeer niet worden benaderd met strafrechtelijke middelen. Duidelijk moet zijn dat daaronder natuurlijk zaken als incest of verkrachting niet vallen. Dat zijn handelingen in de persoonlijke levenssfeer met schadelijk gevolg voor andere direct betrokkenen in diezelfde persoonlijke levenssfeer, die hun eigen beschermwaardigheid mogen laten gelden.⁸

Het gaat uitsluitend om handelingen ten aanzien van betrokkene zelf. Maar het gaat niet altijd om beperking tot datgene dat zich in beslotenheid voltrekt. Homoseksuelen bijvoorbeeld kunnen zich terecht op bescherming van de persoonlijke levenssfeer beroepen, mede met de bedoeling dat bijvoorbeeld in werksituaties en het openbare leven die persoonlijke levensstijl wordt erkend en niet verborgen hoeft te worden gehouden. Net zo min als men heteroseksualiteit in het openbare leven mag praktiseren, mag dat met homoseksualiteit. Daar gaat het dus niet om. De persoonlijke levenssfeer vormt een legitieme beroepsgrond tegen de publieke normering van levensaspecten zoals de seksuele, die men sterk met de persoonlijke identiteit verbonden acht. Het gaat veeleer over 'zelfbeschikking': men wil vrijelijk de eigen levensvorm en levensstijl kunnen bepalen. Het gaat om zowel het eigen leven als het eigen sterven. De toets voor het karakter van de democratische rechtsstaat is de wijze waarop de politiek zich met de persoonlijke levenssfeer inlaat. Bescherming en afscherming van die persoonlijke levenssfeer stelt de ethische dimensie van het politieke handelen aan de orde.⁹ Het gaat daarbij om de vraag - en dat is de kernvraag van de ethiek - hoe we onze persoonlijke vrijheid regelen in relatie tot een gelijkgerechtigde vrijheid van alle anderen.

Naast deze 'erkenning van de zelfbepaling' binnen de persoonlijke levenssfeer, bestaat er ook een 'afscherming van, dan wel vrijwaring van inmenging' in de persoonlijke levenssfeer. Het gaat dan om het individuele recht zich te weer te stellen tegen nieuwsgierigheid van de media, koppelen van computerbestanden enz., waardoor derden ongewenste informatie vergaren over iemands persoonlijke aangelegenheden. Aan de orde is niet zozeer de autonomie van het individu, het zichzelf kunnen regeren in een bepaalde persoonlijk geachte context, maar het vermogen van het individu zich van de openbaarheid af te zonderen, 'het recht met rust te worden gelaten'. Hoewel dat bij de media nog niet het geval is, is er weinig weerstand in de samenleving om de persoonlijke levenssfeer tegen indringing, bespieding enz. te beschermen. De politiek heeft als regel tot taak deze persoonlijke levenssfeer 'af te schermen' tegen ongewenste inmenging van derden, zoals voor een deel uit de ruime privacywetgeving blijkt. Het breed gedragen protest tegen binnendringing van bijvoorbeeld fotojournalisten in de persoonlijke levenssfeer getuigt ervan. De stelling dat mensen, die publieke functies vervullen, dan wel zich veel in het openbaar begeven [zoals artiesten] géén recht zouden hebben op bescherming van hun persoonlijke levenssfeer, heeft weinig steun.

Kijkend naar de recente rechtsontwikkeling zie je een krampachtige poging een steeds pluralistischer wordende moraal, waarin typisch 'traditioneel' denken in termen van de overheid als zedenmeester niet langer past, daadwerkelijk om te zetten in bescherming van de individuele vormgeving van levensaspecten ['zelfbeschikking']. Daartegenover is er nog te weinig rechtsontwikkeling die het individu wapent en afschermt tegen de door de media en de 'informatisering' geschapen mogelijkheden tot ongevraagde binnendringing in zijn persoonlijke levenssfeer. Dat zou mede inzet moeten zijn van het politieke debat over het omgaan met de verwetenschappelijking.

4. De verwetenschappelijking

Het schaarste perspectief

In de beschouwingen over de publieke levenssfeer ontbreekt vaak het schaarste perspectief. Schaarste doet zich uitsluitend voor in het publieke domein, daar waar gelijke rechten op alles bestaan. 'In de vergelijking toont zich de schaarste'. De cultuur van het gelijke in de publieke levenssfeer, het recht van allen op alles, creëert een sfeer van voortdurende vergelijking; in de [on]gelijkheid schuilt de vergelijking. Of het nu om de gezondheidszorg, het onderwijs of het gebruik van de carpoolstrook gaat, we menen vergelijkenderwijs allen gelijke rechten te hebben. De publieke levenssfeer kan dat - vanwege de zeggenschap van ons allen daarover - niet beheersen. Vandaar de onvermijdelijke en onoplosbare schaarste van alles wat tot de publieke levenssfeer behoort. Hoe omvangrijker de publieke levenssfeer, des te groter het schaarste verschijnsel.¹⁰

Hier dringt de verwetenschappelijking naar voren. Immers men wil de schaarste bij voorkeur bestrijden door de wetenschap en techniek in het gareel te spannen, terwijl het omgekeerde effect het gevolg is. Een voorbeeld kan dat duidelijk maken. De vergroting en de diversificatie van het medisch-technische aanbod leidt via het mechanisme van het 'recht van allen op alles' tot grotere schaarste, niet slechts van financiële middelen. Zodra enig aanbod van welke aard ook beschikbaar komt, kan niet op goede gronden worden verdedigd dat mensen van het recht van dat aanbod gebruik te maken, worden uitgesloten. In die zin dwingen de hoge kosten van de medische technologie tot het maken van keuzes over de vraag welke technologie aan patiënten mag worden aangeboden en welke selectie van patiënten moet plaats vinden. Dat vergt politieke overwegingen: als het overvloedige aanbod juist schaarste in het leven roept, dan zou men - ervan uitgaande dat men de schaarste wenst uit te bannen - de consequentie kunnen trekken dat bepaalde technologieën niet worden ontwikkeld. Dat lijkt een logische pragmatische oplossing van het schaarste probleem. Hieraan zijn ook ethische aspecten te onderkennen: hoe lang wil men het gelijke recht van iedereen op alle medische voorzieningen overeind houden? Wat is een rechtvaardige verdeling van het medische aanbod? Tenslotte kan men niet voorbijgaan aan aspecten die direct raken aan de persoonlijke overtuigingen van mensen. Bij voorbeeld: wat is leven, welke plaats neemt de dood daarbij in, wat verstaan wij onder de gezondheid die wij willen nastreven door middel van de medische wetenschap en technologie? Bestaat er een biografisch voltooid leven? Dienen wij het leven zo lang als technisch mogelijk is in stand te houden en de dood op de vlucht te drijven? De antwoorden op deze vragen - mits enigszins eenstemmig - zijn voor een politiek beleid niet irrelevant.¹¹

De verwetenschappelijking van de publieke ruimte wordt omhelsd in de poging de schaarste te bestrijden, doch faalt daarin. Het schaarste perspectief dwingt ons tot het herformuleren van wat we als 'algemeen belang' zien en tot het ontwennen van onze 'verslaving' aan wetenschap en techniek als 'oplossing'. De herformulering van het algemeen belang vereist een betrokkenheid op en medeverantwoordelijkheid voor het geheel. Het vraagstuk van de rechtvaardige toedeling is typisch een 'publiek' vraagstuk. Door die vraag van rechtvaardige toedeling te economiseren is de politiek 'calculerend' geworden en dwingt ze als het ware aan de samenleving 'het calculerend perspectief' op. De vraag is of een calculerende overheid niet juist de gunstige voorwaarden schept voor burgers om zich calculerend op te stellen, wellicht hen er zelfs toe dwingt. De calculerende burger is als het ware een creatie van een economiserende overheid.

In de private levenssfeer van de maatschappij is het probleem van de schaarste 'opgelost' via het coördinerend principe van het geld. Uiteraard geldt ook daar het sociaalpsychologisch mechanisme van de vergelijkende behoefte, maar behoeften kunnen slechts langs de weg van de koopkracht worden gerealiseerd. Het aanvaarde prijsmechanisme als regulerend op de markt onderdrukt de schaarste; niet dat eventuele behoeften niet aanwezig zijn, neen, ze kunnen niet worden geëffectueerd.

In de persoonlijke levenssfeer geldt het unieke van de mens, het eigene, dat tegen de omgeving mag worden afgeschermd. Van vergelijking of schaarste is dan géén sprake meer.

Politiek en Privatisering

De kerntaak van de politiek is het afbakenen van wat tot het publieke, wat tot het private en wat tot het persoonlijke behoort. Een toenemende 'privatisering' kan de schaarste wel onderdrukken, maar de verwetenschappelijking niet tegengaan. Het debat over de verwetenschappelijking wordt 'verwetenschappelijkt' gevoerd. We willen als het ware specialistische deskundigheid met hun eigen wapens bestrijden. De vraag is niet alleen of dat lukt, maar ook of het relevant is. Wetenschap en techniek interveniëren nadrukkelijk in de afbakening tussen de onderscheiden levenssferen, een taak die primair aan de politiek toebehoort. Wanneer het publieke zich laat karakteriseren door gezamenlijke zeggenschap met een cultuur van openheid, toegankelijkheid, gelijkheid en vrijheid, dan is nauwelijks een andere conclusie te trekken dan dat het publieke op de terugtocht is. In de triade van het publieke, het private en het persoonlijke zijn privatisering en individualisering twee onderscheiden trends in dezelfde culturele ontwikkeling.

De samenleving is zich in versneld proces aan het 'privatiseren'. Steeds meer voor allen noodzakelijke voorzieningen komen onder de zeggenschap van enkelen en worden mogelijk daardoor selectief toegankelijk. Het 'openbaar' vervoer en het 'openbare' datacommunicatienetwerk zijn geprivatiseerd. De 'publieke' omroep is in handen van private organisaties en de 'openbare' nutsvoorzieningen staan nauwelijks onder publieke controle. De politiek speelt een actieve rol in dit privatiseringsproces. Het is een zichzelf versterkend proces: de politiek 'privatiseert' zelf als politiek steeds verder, wordt dus als politiek geslotener, ontoegankelijker, komt in handen van steeds minder mensen, terwijl dit tegelijkertijd een 'privatiserende' werking op de samenleving heeft. De private levenssfeer wordt steeds groter en uitgebreider ten koste van zowel de publieke als de persoonlijke levenssfeer. Dat is niet zonder betekenis. De ontwikkeling van wetenschap en techniek geschiedt immers primair, soms met actieve overheidssteun, in de private sector.

De opmars van wetenschap en techniek doordringt vanuit de private levenssfeer de gehele samenleving en stelt zijn eisen zowel aan de publieke, als aan de persoonlijke levenssfeer. En dan gaat het niet alleen om 'het informatienetwerk', 'het elektronische betalingsverkeer' of om de aanpassingen van de radio- en televisienetten aan de mogelijkheden van de apparatuur voor consumenten. De medische en farmaceutische technologie is in snelle ontwikkeling. Productietechnologieën leggen claims op ons gedrag in die zin dat 'ambachtelijkheid' uit het dagelijks leven verdwijnt en vervangen wordt door 'bediening'; we hoeven vrijwel niets meer zelf te doen of te maken, ons rest nog slechts 'de apparaten' op de juiste wijze aan te zetten en 'het programma' te kiezen. De persoonlijke levenssfeer is al zwaar onder invloed van de deskundigheidsmacht. Waar er ergens sprake is van 'druk' van specialistische deskundigheid, is dat vanuit de private levenssfeer. Wil de publieke sfeer zich daartegen teweer kunnen stellen, dan dient het daarin mee te gaan.

De verwetenschappelijking doortrekt de gehele samenleving. Of het nu gaat om de communicatie over de grote infrastructurele werken, dan wel over de gevolgen van medische technologie, het is telkens de publiek-private verstrengeling, die de politiek beheerst en de burger daarvan vervreemdt. Beperking van de specialistische deskundigheid uitsluitend in de publieke sfeer, zou de politiek geheel en al overleveren aan de toch al zwaar door specialistische deskundigheid ondersteunde private belangensfeer. Specialistische deskundigheid in de samenleving als geheel terugdringen zou een illusie zijn. Politisering, dat wil zeggen het van zijn maatschappelijke verantwoordelijkheid bewust maken van specialistische deskundigheid en daardoor gevoeliger voor de publieke zaak als zodanig, is wellicht een begaanderder weg.

Privatisering en de persoonlijke levenssfeer

De culturele spanningen tussen de verschillende levenssferen in één en dezelfde situatie zijn steeds meer voelbaar. Voor velen is het niet meer kunnen omgaan met het cultuurconflict van de heterogene eisen in één en dezelfde situatie het grootste probleem. Als de publieke cultuur van openheid, vrijheid, gelijkheid en toegankelijkheid in vrijwel elke praktische situatie botst met de mogelijke private cultuur van uitsluiting, hiërarchie en voorkeuren, blijft er weinig ruimte voor een persoonlijke cultuur van eigen identiteit en levensstijl. Mensen trekken zich dan terug om aan die spanning te ontkomen. Het vergroten van de private sfeer verdiept het conflict stelselmatig. Daarvoor heeft de politiek een grote verantwoordelijkheid. Het gaat er daarbij niet slechts om te bezien hoe allerlei beslissingen op één bepaalde plaats tot uitwerking en samenhang komen, doch óók wat de beslissingen betekenen voor de onderscheiden levenssferen. Een schitterend voorbeeld is te zien bij het 'politiek' vergroten van de eigen verantwoordelijkheid van arbeidsorganisaties - als private levenssfeer - voor ziekte en arbeidsongeschiktheid. Het beoogde gevolg van terugdringing van ziekte- en arbeidsongeschiktheidsverzuim leidt tot maatregelen in de private sfeer, waarbij de gezondheidszorg in eerste prioriteit aan 'mensen met een baan' wordt toebedeeld. Het 'over de landsgrens gaan' en 'privatisering' van de gezondheidszorg zijn het onbedoelde resultaat van een verandering in de sociale zekerheid. Echter wordt op deze wijze wederom diep ingegrepen in de persoonlijke levenssfeer van mensen; mensen raken de zeggenschap over het eigen lichaam aan de private zeggenschap van werkgevers kwijt. Wanneer er voor de overgrote meerderheid van de mensen niets meer overblijft dan dat ze door anderen bepaalde arbeid mogen [moeten hoeft nog net niet overal] uitvoeren, door anderen bepaald inkomen aan door anderen bepaalde goederen kunnen uitgeven, door anderen bepaalde woonsituatie mogen bewonen, een door anderen bepaalde stervenswijze 'mogen' ondergaan, etc., dan is een toenemend beroep op de 'eigen verantwoordelijkheid' in woon-, leef- en werksituaties op zijn zachtst gezegd onrealistisch. De politiek zal bij de inrichting van de samenleving er rekening mee moeten houden dat de ontwikkeling naar een grotere eigen verantwoordelijkheid voor individuen onontkoombaar is. Voor de mensen betekent dat, dat ze uiteindelijk minder consument en meer burger worden. Dat vereist een versteviging van de persoonlijke levenssfeer.

Respect voor de persoonlijke levenssfeer

Wanneer persoonlijke vrijheid en zeggenschap over het eigen leven als steeds moeizamer worden ervaren, omdat anderen zich op dat gebied steeds meer zeggenschap toe-eigenen, dan rijst de vraag waar de basiswaarden van de democratie blijven. Nederland heeft geen politieke traditie in het hanteren van morele kwesties. Over de rol van deskundigen in onze democratie valt veel te zeggen, doch niet dat de politiek zich geheel vrij kan pleiten van versterking van de rol van deskundigen. Het verband met de verwetenschappelijking is hier nadrukkelijk aan de orde.

Dat geldt ook voor de moeilijke kwesties met vragen om hulp bij zelfdoding. Wie de moeite neemt om 'de gevallen' te bezien, waarin artsen zich tucht- of strafrechtelijk moeten verantwoorden voor 'hulp bij zelfdoding', komt niet als vanzelfsprekend tot de conclusie, dat het zelfbeschikkingsrecht in Nederland publiek in hoog aanzien staat, dan wel dat er publiekelijk veel respect bestaat voor de persoonlijke levenssfeer van mensen. Omdat in het bijzonder morele kwesties de laatste decennia primair binnen de machtspolitieke verhoudingen van coalities zijn verstard, is de betekenis van de rechtspraktijk voor de samenleving steeds groter geworden. Het is de rechterlijke macht geweest, die in feite de 'politieke' verantwoordelijkheid voor morele vraagstukken heeft waargenomen. De beperkingen van de rechterlijke macht maken het echter onmogelijk om anders dan met 'technische' oplossingen te komen. Langs de weg van de procedurele rationaliteit zijn dan oplossingen gezocht. Onder de vlag van 'bescherming' van het leven, wordt het leven zelf 'onteigend' en in handen van 'deskundigen' gelegd. De feitelijke zeggenschap is in handen van specialistische deskundigen komen te liggen, omdat vereisten van zorgvuldig verantwoorden die van het zorgvuldig handelen zijn gaan overheersen. Voor diegenen, die voor hun zelfdoding afhankelijk worden van derden, wordt de zelfbeschikking opgeheven en zij worden aan de goedertierenheid van artsen overgelaten. Gelukkig zijn er ruimschoots voldoende artsen die die afhankelijkheid niet misbruiken en humaniteit boven het voldoen aan technische vereisten stellen door heel zorgvuldig mensen in hun waardigheid laten. Respect voor de persoonlijke levenssfeer is in de beroepsuitoefening door artsen soms dieper verankerd dan de vrees voor de illegaliteit. Een vleugje burgerlijke ongehoorzaamheid doemt hier en daar op, doch dat vereist dan wel een heel sterke betrokkenheid op het vechten voor een rechtmatige zaak.

Bovenstaand voorbeeld is bedoeld om aan te geven dat de politiek eerder een technocratisering van de gezondheidszorg dan een humanisering ervan bevordert. Daarmee heeft de politiek willens en wetens direct aangezet tot een vergroting van de specialistische deskundigheidsmacht over het leven en sterven. De politieke agenda van de toekomst zal in eerste en hoogste aanleg versterking van het respect voor de persoonlijke levenssfeer moeten inhouden.

5. Politieke cultuur

In het betoog tot nu toe zijn drie 'culturen' aan de orde geweest, de publieke, de private en de persoonlijke. Op verschillende plaatsen is over 'de taak van de politiek' gesproken, niet over de 'politieke cultuur'. Daar zijn we nu aangeland. Politieke cultuur is wat anders dan bestuurs- of regeerstijl. Onder politieke cultuur zou ik het geheel van 'normen en waarden' willen vatten, dat maatgevend is in de besluitvorming over de inrichting van de samenleving. De laatste jaren is er veel aandacht voor 'normen en waarden' in de politieke discussie, soms in een heel beperkende moraliserende zin. Indachtig de gepaste achterdocht van 'de Vos' en 'de passie', moet men in de politiek zeer prudent omgaan met het preken van de moraal, zeker waar het eigen handelen zelf aan de maat van de eigen moraal gemeten, de toets der kritiek niet kan doorstaan. Wanneer een 'calculerende' politiek de burgers 'calculerend' gedrag verwijt, heeft dat iets van 'de pot' en 'de ketel'. Diegenen die proberen emancipatoir, mobiliteits- en milieubewust gedrag te combineren, vinden een calculerende politiek tegenover zich, die uitrekent welke belastingwijze het meest voor de collectiviteit oplevert. Voordat we aan de moraal van de burgers beginnen te twijfelen, moeten we eerst eens naar de moraal in de politiek gaan kijken. Daarom concentreren we hier de aandacht primair op de politieke cultuur.

Van pluriformiteit naar pluraliteit

Het politieke in de samenleving is aanmerkelijk breder dan dat wat politici uiteindelijk als 'politiek' - of beter gezegd 'via politieke besluitvorming' tot stand gebracht beleid - realiseren. Voornamelijk door de ontwikkeling van de verzorgingsstaat zijn de beleidsontwikkeling en de besluitvorming in het politieke proces zwaar verwetenschappelijkt. Het publieke debat over de inrichting van de samenleving en de invulling van het algemeen belang zijn - als niet te verwetenschappelijken discussies - daardoor in het politieke proces weggedrukt. In onze democratische rechtsstaat moet alles 'politiek' tot stand worden gebracht. Het politieke is constitutief voor de samenleving als geheel. Dat geldt zowel voor de levenssfeer van elk individu als de verhouding tussen alle levenssferen. Dépolitiseren, in de betekenis van het 'uit het politieke debat halen', mag de indruk wekken een grotere vrijheid op te leveren, het resultaat is dat de zaak uiteindelijk wordt overgelaten aan de willekeur van diegenen, die de zeggenschap aan zich trekken.

Nu Nederland in de overgangsfase van de pluriformiteit van de verzuiling naar een pluraliteit van een multiculturele samenleving verkeert, dient ook het pluralisme politiek mogelijk gemaakt te worden. Bescherming en vrijwaring van de persoonlijke levenssfeer, als kern van het pluralisme, kan slechts via 'politieke' erkenning. Wanneer we in dat kader spreken van een politieke ethiek, dan gaat het over een tijd- en plaatsgebonden ethiek, die we als normerend voor ons handelen nemen. Onderweg naar een pluralistische, multiculturele samenleving moeten wij opnieuw nadenken over de morele grondslag van het politieke handelen. Wat betekent dit voor de politieke cultuur? Er is nog geen uitgekristalliseerde nieuwe politieke cultuur, die past in het postverzuilingstijdperk. Wellicht ligt dáár ook wel de kern van het probleem. Hoe ontwikkelen we een politieke cultuur, waarin we verantwoordelijkheid kunnen nemen voor een nieuwe inrichting van de samenleving, waarin een hernieuwde afbakening van de publieke en de private levenssfeer aan de orde is en waarin vooral de opkomst van de persoonlijke levenssfeer vorm krijgt? Een pluralistische politieke cultuur waarin het individualiseringsproces als essentieel wordt erkend, zou ik als volgt willen aanduiden:

In een moreel heterogene samenleving dient in het te voeren publieke debat de argumentatie centraal te staan en gaat het om de instandhouding van een pluralistische samenleving, waarin de erkenning voor ieders persoonlijke levensstijl centraal staat. Het discussiëren over de achterliggende waarden en normen is een noodzakelijke voorwaarde om de gemeenschappelijke basis te vinden waarop het respect voor het pluralisme gestoeld is. Betrokkenheid op de publieke zaak, respect en verdraagzaamheid vormen de basishouding. Je kunt van mensen verwachten dat ze betrokken zijn op en in staat zijn voor de publieke zaak een andere houding in te nemen, dan bij private of persoonlijke aangelegenheden.

Veranderbaarheid

Politieke culturen veranderen, evenals politieke stelsels, niet zo gemakkelijk van binnen uit. Veelal is daar een externe druk voor nodig. Zo bleef het in volledige versukkeling geraakte politieke stelsel van de Nederlandse Republiek in stand totdat de Franse Revolutie daaraan een einde maakte. Pas in het licht van het overwaaien van de Berlijnse en Parijse Revoluties kreeg Thorbecke de kans in Nederland het parlementaire stelsel in te voeren. Onder de indruk van de eerste wereldoorlog kon in Nederland overeenstemming worden bereikt over de invoering van het algemeen kiesrecht. Dat daarmee tevens de verzuiling zijn politieke beslag kreeg, was een onverwacht neveneffect. De tweede wereldoorlog was noodzakelijk om het inzicht bij te brengen dat we het in de industriële landen niet zonder een actieve rol van de overheid en een sociaal zekerheidsstelsel konden stellen.

De in 1989 ingezette overgang van de koude oorlog tussen economische stelsels naar min of meer grootschalige etnische en religieuze geweldsconflicten in vrijwel de gehele wereld, heeft het proces van internationalisering van de samenleving versneld. Nu blijkt hoe moeilijk we het hebben onze aan anderen als ideaal voorgehouden 'open' samenleving daadwerkelijk open te stellen.

6. Slot

Het betoog tot nu toe tracht aan te tonen dat men de politieke betekenis van de verwetenschappelijking niet goed kan analyseren in termen van publiek-privaat. Die tweedeling legt het probleem te eenzijdig in de publieke ruimte. Er zijn drie te onderscheiden sferen, die voortdurend in elkaar binnendringen en waarvan de private sfeer zijn invloed ten koste van de publieke en de persoonlijke uitbreidt. De politiek heeft door 'privatisering' van de publieke ruimte in feite zelf een grote bijdrage geleverd aan de toenemende macht van wetenschappelijk geschoolde deskundigen. Indien we mensen weer willen activeren in de politiek actief te zijn, dan is het gewenst dat mensen hun 'consumenten-status' verlaten en 'burger' worden. Om dat te kunnen bereiken is het noodzakelijk dat individuen een sterkere greep op hun persoonlijke levenssfeer krijgen in vrijwel alle maatschappelijke situaties. Pas dan is aan de voorwaarde voldaan, dat mensen 'als burger' hun verantwoordelijkheid kunnen nemen voor de publieke zaak. Dat de publieke zaak van de burger 'onteigend' is, wordt voor een deel veroorzaakt doordat de politiek zelf in de heterogeniteit van de onderscheiden culturen gevangen zit en de zeggenschap in de samenleving onvoldoende afbakent.

Het toenemend belang van de persoonlijke levenssfeer dient centraal te staan in de politieke discussie en vereist het bewerkstelligen van het pluralisme en de rechten van mensen en burgers. Wanneer we het over democratie hebben, gaat het te vaak over de procedurele kant van de besluitvorming, de structuur waarin deze geschiedt, etc. Dit is noodzakelijk en zal dus de politieke agenda blijven belasten. Maar laten we ons heel goed realiseren dat de democratie begonnen is met de Verklaring van de rechten van de Mens en Burger, zowel 'mens' als 'burger'! En met die rechten gaat het niet altijd goed. Veel mensenrechten hebben betrekking op de persoonlijke levenssfeer, althans zo voelen velen dat aan. Het zal duidelijk zijn dat de bestaande onduidelijke en onzekere politieke cultuur-in-overgang niet het meest ideaal is voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer. Een pluralistische politieke cultuur heeft vanwege onze politieke geschiedenis niet als vanzelf de beste kansen. Daar zullen wij heel bewust aan moeten werken. De door de wetenschappen veroorzaakte fragmentering van de publieke ruimte heeft zijn doorwerking in de persoonlijke levenssfeer. Boeiend is het te zien hoe de 'publiek-private-samenwerking' het hele proces van fragmentering nog eens versterkt. Dan blijft 'het sociaaleconomische' de belangrijkste invulling van het algemeen belang, terwijl juist terugdringing van het economisch perspectief cruciaal is in de herformulering van dat algemene belang. De publieke zaak is het best gediend, indien de rechten van mens en burger op zowel een menswaardig bestaan als een burgerlijke betrokkenheid op het geheel worden gegarandeerd. Dat kan alleen, naar mijn inschatting, wanneer de pluralistische politieke cultuur de overhand zou krijgen.

¹ Noten:

Pieter Fokkink studeerde politieke en sociale filosofie, economie, geschiedenis en rechten, was ruim tien jaar werkzaam als consultant, vervolgens wetenschappelijk hoofdmedewerker in de Economische Faculteit te Rotterdam en daarna bij Wijsbegeerte en Geschiedenis in Twente.

² *Uit: De open samenleving en haar vrienden; in discussie met Jan Glastra van Loon. Onder redactie van Christiaan de Vries en Kees Schuyt. Pag.93 t/m 117 Boom 1995*

³ *J.F. Glastra van Loon: Over politiek en ethiek, haalbaarheid en principes, macht en geweten. Uit: De IJdelheid van Beslissingen; opstellen over recht, politiek en ethiek / pag 149 t/m 165 - Stenfert Kroese - Leiden - 1987*

⁴ *Deze invulling van het begrip past ook het duidelijkst in het spraakgebruik. We spreken van 'privatiseren' wanneer we iets vanuit de algemene zeggenschap naar een bijzondere zeggenschap overbrengen.*

⁵ *Dat deze spanning niet eenvoudig is blijkt uit de verschillende gedragingen, die Koning Boudewijn van België en respectievelijk Justitieminister van Agt in de abortus-problematiek ten toon spreiden. Beiden hadden "persoonlijke" problemen met de onderhanden wetgeving. Koning Boudewijn gaf prioriteit aan de eisen die zijn publieke functie aan hem stelden en trad tijdelijk terug, teneinde de democratische gang van zaken niet te verstoren. Van Agt gaf prioriteit aan de eisen van zijn "persoonlijke levenssfeer" in de publieke functie en blokkeerde de democratische gang van zaken.*

⁶ *Individualisering is een aan het westerse moderniseringsproces inherent verschijnsel. Zij is primair een cultureel proces, dat zich tijdens de voorbije vier eeuwen heeft ontwikkeld en zich steeds nadrukkelijker manifesteert.*

⁷ *Het gaat om het principe. Wanneer je eenmaal aan de overheid bent overgeleverd in het bepalen van jouw [bescherm]waardigheid, inclusief zogenaamde beschermwaardigheid van jouw embryo's, dan heb je afstand gedaan van een fundamenteel recht. We hebben enige ervaring met overheden die meenden uit te moeten maken wat beschermwaardig was. En die situatie willen we niet terug. Dan is de essentie*

er van dat je je rechten niet overdraagt. De overheid kan ook niet als 'zaakwaarnemer' optreden voor het embryo optreden, omdat dat de overdracht van 'rechten' vooronderstelt.

⁸ Er is nog een ander argument waarom de interpretatie van de beschermwaardigheid van het leven niet in handen van de overheid mag liggen. Het wordt steeds duidelijker dat het fysische milieu een grote invloed heeft op de gezondheid van mensen. Burgers moeten de overheid kunnen dwingen hen op grond van hun recht op bescherming van dergelijke invloed zoveel mogelijk te vrijwaren. Indien de overheid zelf gaat bepalen hoe beschermwaardigheid er uit moet zien, dan kan ze met de echt noodzakelijke bescherming wel eens om andere redenen een loopje gaan nemen.

⁹ Scheiding van kerk en staat, dan wel religie en politiek, betekent nog niet dat daarmee "het ethische" uit de politiek is verdwenen. Ook de ethiek heeft zich in de moderne tijd "bevrijd" van de religie en is op zoek gegaan naar een eigen fundering. Dat dat nog steeds ter discussie is neemt niet weg dat we wel degelijk van een politieke ethiek kunnen spreken.

¹⁰ Op deze plaats is het nuttig er op te wijzen dat de essentie van het debat tussen individualisten en communitaristen precies daarover gaat, dat communitaristen de gelijke claim van allen op alles ontkennen en vanuit een gemeenschapsperspectief rechten aan ieder toedelen naar het inzicht dat een gemeenschap heeft over de vraag 'hoe het zou moeten'.

¹¹ Bewerkt citaat uit: P.Tijmes en P.F.M.Fokkink - De politieke verantwoordelijkheid: het beleid ten aanzien van normatieve aspecten van wetenschappelijk en technisch onderzoek - Uit Beleidswetenschap 7e jrg.nr 4 [1993] - pag.373/374.